

- Μουτσόπουλος Ν. 1969, *Ta ακκιδογραφήματα του Παγγαίου*, Αθήνα.
- Μπαρδάνης Μ. 1988/89, Στοιχεία από τις αστρονομικές γνώσεις των προϊστορικών Κυκλαδιτών, *Απειραθίτικα* 3, 434-440.
- Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, Αθήνα 1996 (Ιδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης).
- Ντούμας Χ. 1965, Κορφή τ' Αρωνιού, *AA* 20, *Μελέται*, 41-64.
- Doumas Ch. 1977., Early Cycladic Architecture, in J. Thimme & P. Getz-Preziosi (eds), *Art and Culture of the Cyclades*, pp. 31-32, Carlsruhe.
- Papathanassopoulos G. A. 1981, *Neolithic and Cycladic Civilization*, Athens.
- Παπουτσάκης Χ. 1972, Οι βραχογραφίες στ' Ασφέντου των Σφακίων, *Κρητικά Χρονικά* 24, 107-139.
- Renfrew C. 1967, Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age, *AJA* 71, 1-20.
- Renfrew C., *Cycladic Spirit: Masterpieces from the Nicholas Goulandris Collection*, 1991, New York.
- Sampson A. 2002, *The Neolithic Settlement at Ftelia, Mykonos*, Rhodes.
- Sampson A. 2004, The architectural phases of the Neolithic settlement of Ftelia, Mykonos, in *Oρίζων, A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute for Archaeological Research University of Cambridge.
- Sotirakopoulou P. 1998, The Early Bronze Age Stone Figurines from Akrotiri on Thera and their Significance for the Early Cycladic Settlement, *BSA*, 107-165.
- Σωτηρακοπούλου Π. 1998, *Ακρωτήρι Θήρας: Η Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού επι τη βάσει της κεραμικής*, Αθήνα.
- Τελεβάντου Χ. 2001, Στρόφιλας. Ένας νεολιθικός οικισμός στην Άνδρο, *ΑΓΚΥΡΑ* 1, Δελτίο της Καϊρείου Βιβλιοθήκης, 203-211.
- Televantou C. H. 2004, Strofilas – A Neolithic settlement on Andros, in *Oρίζων, A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute for Archaeological Research University of Cambridge, 2004.
- Ζάχος Κ. 1987, Σπήλαιο Ζα, *AA* 42, *Χρονικά*, 694-700.
- Ζάχος Κ. 1990, Η Νεολιθική Εποχή στη Νάξο, στο Λ. Μαραγκού (επιμ.), *Κυκλαδικός Πολιτισμός, Η Νάξος στην 3η π.Χ. χιλιετία*, σ. 29-38, Αθήνα.
- Ζάχος Κ. 1992, Αρχαιολογικές έρευνες στο σπήλαιο του Ζα Νάξου, στο I. K. Προμπονάς & Σ. E. Ψαρράς (επιμ.), *Πρακτικά του 1ον Πανελλήνιον Συνεδρίου «Η Νάξος διαμέσου των αιώνων»*, Φιλότι, 3-6 Σεπτεμβρίου, Αθήνα.
- Zachos K. & Douzougli A. 1999, Aegean Metallurgy: How Early and How Independent?, in P. P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener*, *Aegaeum* 20, III, Liège, pp. 959-967.
- Zois A. 1973, A propos des cravures d'Asfendou, *BCH* 97, 23-29.

Η νεολιθική κατοίκηση στις Κουκουναριές Πάρου

Στέλλα Κατσαρού-Τζεβελέκη
Δημήτριος Σκιλάρντη

Θέση

Σύμφωνα με τον αρχαιολογικό χάρτη, οι Κυκλαδες φαίνονται αραιοκατοικημένες στη Νεολιθική περίοδο, σε αντίθεση με την ηπειρωτική Ελλάδα, την Εύβοια και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, όπου οι νεολιθικές θέσεις είναι πυκνές. Πρόκειται για απατηλή εικόνα, που οφείλεται περισσότερο στην έλλειψη συστηματικής έρευνας και στην έντονη διάβρωση του κυκλαδικού τοπίου, παρά σε πραγματικό πληθυσμιακό μειονέκτημα των νεολιθικών Κυκλαδών λόγω φτώχειας της γης σε σχέση με την ηπειρωτική Ελλάδα, όπως έχει μέχρι τώρα υποστηριχτεί (Ζάχος 1996, 85).

Τη στιγμή που, ήδη από τους προνεολιθικούς χρόνους, ανθηροί νεολιθικοί πληθυσμοί κατοικούν σε δύσβατα και μικρά νησιά του Αιγαίου, όπως λ.χ. στις Βόρειες Σποράδες και στα Δωδεκάνησα, η απουσία κατοίκησης σε νησιά των Κυκλαδών με μεγάλο μέγεθος και πλουτοπαραγωγικές πηγές, όπως η Νάξος και η Πάρος, δεν μπορεί παρά να είναι πλασματική. Επιπλέον, στο συμπέρασμα αυτό συνηγορεί και η πρόσφατη ανακάλυψη στις Κυκλαδες δύο νεολιθικών χωριών (Στρόφιλας στην Άνδρο και Φετελιά στη Μύκονο) που διαθέτουν μια χωρίς προηγούμενο ποικιλία και πολυπλοκότητα μορφών σε σχέση με τα έως τώρα γνωστά δεδομένα –σε σύγκριση ακόμα και με την υπόλοιπη Ελλάδα–, ώστε η εικόνα των έρημων και απομονωμένων Κυκλαδων ανατρέπεται άρδην.

Μέσα σε ένα τέτοιο τοπίο επαναπροσδιορισμού της έκτασης και της δυναμικής των νεολιθικών Κυκλαδιτών αναδύεται μια μικρή νεολιθική εγκατάσταση, οι Κουκουναριές στο βόρειο τμήμα της Πάρου (Εικ. 184). Οι Κουκουναριές βρίσκονται στο μυχό του κόλπου της Νάουσας και αποτελούν ένα βραχώδη λόφο 75 μ. ύψους από γκρίζο γρανίτη, που ξεχωρίζει μέσα στη σχιστολιθική γεωλογία της περιοχής. Ο λόφος φέρει

μεν απότομες παρειές, απογυμνωμένες από επιχώσεις λόγω έντονης διάβρωσης, διαθέτει ωστόσο τρία ευρύχωρα πλατώματα σε μεγάλο ύψος (Εικ. 185) και κάποια άνδηρα, όπου ήταν δυνατόν να αναπτυχθεί κατοίκηση και αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή.

Οι ανασκαφές μεταξύ 1975 και 1992, υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αποκάλυψαν εγκαταστάσεις της Νεολιθικής (Katsarou & Schilardi 2004a) κάτω από στρώματα της Πρωινής και Ύστερης Εποχής του Χαλκού και των ιστορικών χρόνων (Schilardi 1992, 1996).

Οι Κουκουναριές αποτελούν τυπικό δείγμα νησιωτικού νεολιθικού οικισμού ως προς την επιλογή της τοποθεσίας, τη μορφή της εγκατάστασης, τους τύπους κεραμικής-εργαλείων και την οικονομία. Ο φυσικά οχυρός βραχώδης λόφος που δεσπόζει στην ακτή προσφέρει ασφάλεια, δυνατότητα ελέγχου της περιοχής λόγω της θέας σε μεγάλη έκταση προς όλες τις κατευθύνσεις τόσο στο εσωτερικό του νησιού όσο και προς τη θάλασσα, όσο φτάνει το μάτι μέχρι τη Νάξο. Προσφέρει επίσης πρόσβαση σε πλούσιο οικοσύστημα: ποτάμι, άρα νερό, και δέλτα με βιότοπο στις εκβολές του, εύφορη κοιλάδα και εκτάσεις με δυνατότητα καλλιέργειας και κτηνοτροφίας στις πλαγιές των γύρω λόφων, και βέβαια τη θάλασσα στη θέση του, με όλα τα πλεονεκτήματα που προσφέρει ως διατροφική πηγή και ως δίαινλος επικοινωνίας.

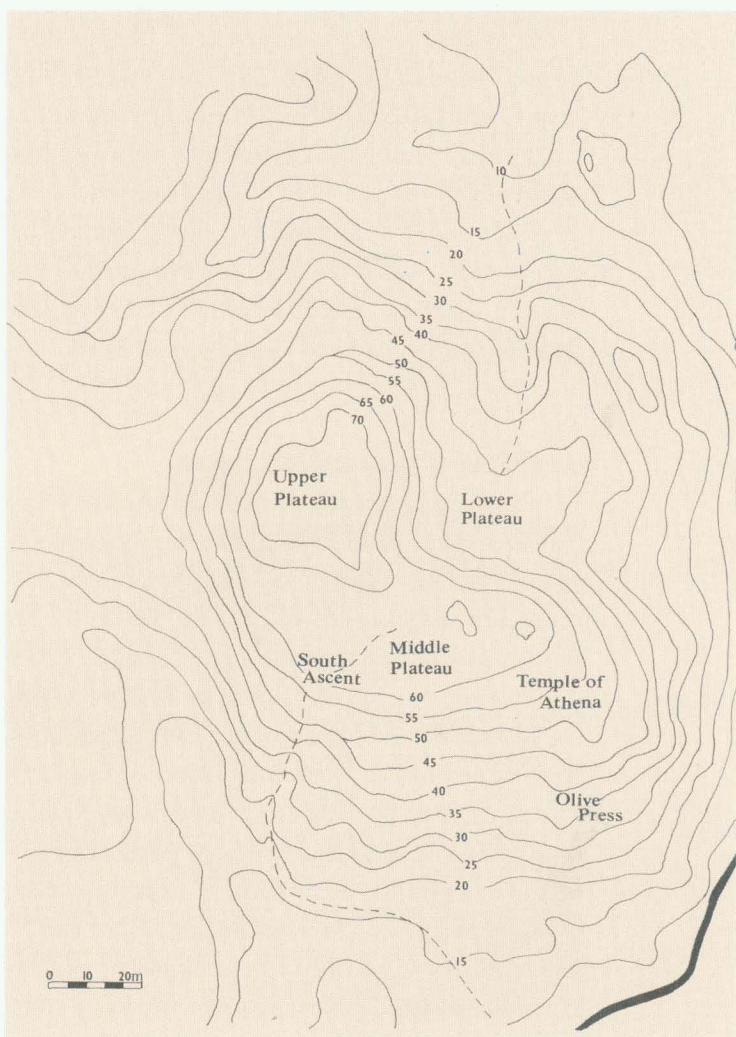
Τέτοιες θέσεις σε λόφους ή ακρωτήρια είναι πολύ συχνές στη νεολιθική τοπογραφία του Αιγαίου (πρβλ. Σάλιαγκος, Φτελιά, Στρόφιλας, Κεφάλα, Γκρόττα, ακόμα και ο προ-νεολιθικός Μαρουλάς) (Broodbank 2000, 86-87). Παρότι τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά ποικίλλουν, ωρίμως ως προς την έκταση, το υψόμετρο και την απόσταση από τη θάλασσα, ωστόσο διαμορφώνουν μια συνισταμένη που δείχνει την κοινή προτίμηση των νεολιθικών πληθυσμών προς ένα περιβάλλον που προσφέρει εκτός από επάρκεια παραγωγικών πηγών, αμεσότητα με τη θάλασσα, ασφάλεια και θέα.

Ο νεολιθικός οικισμός των Κουκουναριών ήταν απλωμένος στα διάφορα πλατώματα του

Εικ. 184. Αποψη του λόφου των Κουκουναριών από τα ανατολικά

Εικ. 185. Κουκουναριές Πάρου. Τοπογραφικός χάρτης

λόφου, συμπεριλαμβανομένης και της κορυφής, όπου ωστόσο η ανέγερση του μυκηναϊκού ηγεμονικού συγκροτήματος διατάραξε, αν δεν κατέστρεψε, τα παλαιότερα στρώματα. Αντίθετα, στα πλατώματα του λόφου, όπου η μεταγενέστερη δραστηριότητα είχε αγροτικό ή κτηνοτροφικό χαρακτήρα, τα νεολιθικά κατάλοιπα διασώθηκαν σε βαθμό ικανό να δώσει πληρέστερη εικόνα της μορφής του νεολιθικού οικισμού. Στα πλατώματα αυτά τα νεολιθικά οικήματα ήταν διατεταγμένα σε άνδηρα που υποστηρίζονταν από αναλημματικούς τοίχους, τμήματα των οποίων βρέθηκαν μέσα στα προϊστορικά στρώματα. Κυρίως ήταν φτιαγμένα από φθαρτά υλικά (λ.χ. ξύλα, καλάμια, χόρτα, πλίθρες) και σε μικρότερο βαθμό περιείχαν λίθινα αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως θεμέλια και πλακοστρώσεις από ντόπιο γρανίτη και σχιστόλιθο. Στη χρήση ξύλου ως δομικού υλικού συνηγορεί η ανακάλυψη τεσσάρων οπών για πασσαλοστηρίγματα μέσα σε χωμάτινο δάπεδο (Σκιλάροντι 1990, 220, 250, εικ. 7). Αρχιτεκτονικό ρόλο φαίνεται ότι έπαιξαν και τα μεγάλα βράχια που βρίσκονταν στις παρυφές των πλατωμάτων σε σχέση με τα ακριανά κτίσματα. Ο οικιστικός χαρακτήρας της θέσης προκύπτει από το είδος και το πλήθος των ευρημάτων: κεραμική, οψιανοί, οστά οικόσιτων ζώων και θαλάσσια όστρεα, ελάχιστα μικροαντικείμενα.

Οικοσκευή και μικροαντικείμενα

Τα κεραμικά σκεύη των νεολιθικών κατοίκων των Κουκουναριών είναι πολύαριθμα, με σχήμα κυρίως ανοιχτό και πολλές παραλλαγές ως προς την κλίση των τοιχωμάτων, το μέγεθος και το σχήμα των χειλιών: κωνικές και σφαιρικές φιάλες, λεκάνες με οπές στο χείλος, φιάλες με γυριστά χειλη, ευρύστομα πιθαράκια. Πρόκειται για τυπικά δείγματα της αιγαιακής Νεολιθικής όπως τα γνωρίζουμε κυρίως από τις Κυκλαδες, ανατολικό Αιγαίο, Αττική-Εύβοια και Πελοπόννησο, χωρίς ασυνήθιστη ιδιαιτερότητα, πολυτέλεια ή εκκεντρικότητα ως προς το σχήμα ή τη διακόσμηση. Είναι φτιαγμένα από πηλό, με αδρανείς προσμείξεις για τεχνολογικούς λόγους, που αφορούν την οπτηση και

την ανθεκτικότητα των αγγείων. Έχουν λεπτά τοιχώματα, σκουρόχρωμες επιφάνειες (καστανές ή μαύρες), σε μεγάλο ποσοστό λειασμένες και σπιλβωμένες, μεγάλη ποικιλία αποφύσεων, και διακοσμούνται σπάνια από εγχάρακτα και σχοινοειδή θέματα ή με κρούστα ερυθρού ή λευκού χρώματος. Συνολικά τα αγγεία των Κουκουναριών αποτελούν αυτό που συμβατικά ονομάζουμε «χρηστικά σκεύη», για να δηλώσουμε ότι κυρίως προορίζονται για καθημερινές πρακτικές ανάγκες, παρότι και αυτά τα σκεύη φέρουν ενσωματωμένους συμβολισμούς ακόμα και στα βασικότερα στοιχεία της μορφής τους και παρότι δεν αποκλείεται ότι κάποια εξυπηρετούσαν επιπλέον και γεγονότα της ατομικής ή κοινωνικής ζωής με ιδιαίτερη συμβολική και μεταφορική σημασία.

Η οικοσκευή συμπληρώνεται από τυπικής νεολιθικής λιθοτεχνίας και τυπολογίας εργαλεία οψιανού (λεπίδες, τριγωνικές και φυλλόσχημες αιχμές), η κατεργασία των οποίων γινόταν επιτόπου όπως φαίνεται από τα άφθονα λιθοτεχνολογικά απορρίμματα. Είναι αναμενόμενο άλλωστε ότι η Πάρος, λόγω της γεωγραφικής της γειτνίασης, βρισκόταν σε στενή επαφή με τα δίκτυα διανομής οψιανού Μήλου και είχε άμεση δυνατότητα να ανανεώνει τα αποθέματά της.

Ένα μαρμάρινο περίαπτο-ειδώλιο είναι το μοναδικό συμβολικό μικροαντικείμενο που βρέθηκε. Είναι φυσιοκρατικό και παριστάνει καθιστή στεατοπυγική γυναικά με διπλωμένα πόδια (Σκιλάροντι 1990, 222, πίν. 131στ), με τύπο ακριβώς ίδιο με την «Κυρία του Σαλιάγκου» (Evans & Renfrew 1968, 86, πίν. XLII) από την ομώνυμη γειτονική νησίδα. Δεν αποκλείεται το μάρμαρο και των δύο να είναι παριανό. Και τα δύο χρονολογούνται στην 5η χιλ. π.Χ. παρότι ο τύπος τους ανακαλεί πρότυπα γονιμότητας από ειδώλια της 6ης χιλ., τα οποία επιβιώνουν ως φαίνεται παράλληλα με την εμφάνιση νέων, σχηματοποιημένων, τύπων. Η χρήση του ειδωλίου των Κουκουναριών ως περίαπτου υποδηλώνει, όπως και σε όλες τις περιπτώσεις νεολιθικών ειδωλίων-περίαπτων, τον άμεσο δεσμό του με κάποιο πρόσωπο, που το «φόραγε» σαν ιδιαίτερο συμβολικό αντικείμενο.

Χρονολόγηση - Η θέση των Κουκουναριών στην αιγαιακή προϊστορία

Οι Κουκουναριές είναι μια «φτωχή» θέση, με την έννοια ότι δεν παρουσιάζει πολύπλοκα χαρακτηριστικά ούτε στην αρχιτεκτονική ούτε στην κεραμική. Βρίσκεται απολύτως μέσα στα πολιτισμικά όρια και το πλαίσιο των αντιλήψεων που θέτουν για το νεολιθικό Αιγαίο θέσεις που λειτουργούν ως ακρογωνιαίοι λίθοι της έρευνας: Σάλιαγκος, Φτελιά, Κεφάλα. Η νεολιθική κατοίκηση των Κουκουναριών διακρίνεται σε δύο κύριες χρονολογικές φάσεις: η παλαιότερη τοποθετείται στην 5η χιλ. π.Χ. και είναι σύγχρονη με τον ύστερο Σάλιαγκο (Evans & Renfrew 1968, 22, 89), ενώ η νεότερη πρέπει να τοποθετηθεί στην 4η χιλ. π.Χ. και στη φάση Κεφάλας. Από τις δύο, η νεότερη έχει μακροβιότερη και εντονότερη χρήση. Στην πραγματικότητα η 4η χιλ. π.Χ. των Κουκουναριών γεφυρώνει το κενό μέχρι το τέλος της Νεολιθικής που αφήνει για την Πάρο ο Σάλιαγκος.

Η νεότερη –και κύρια– νεολιθική φάση των Κουκουναριών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί αποτελεί μείγμα τυπικών χαρακτηριστικών του πολιτισμού Κεφάλας και κάποιων μεταβατικών χαρακτηριστικών της έσχατης Νεολιθικής προς την Πρώιμη Χαλκοκρατία. Τα χαρακτηριστικά αυτά, που μπορεί να ονομαστούν μεταβατικά ή υπο-νεολιθικά, φαίνεται να επεκτείνονται πέρα από τη φάση που αναγνωρίζουμε ως τυπικά ύστατη Νεολιθική σε μια σειρά αιγαιακών θέσεων, λ.χ. των Δωδεκανήσων και του πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας, χωρίς ωστόσο να είναι αρκετά «πρωτοχαλκά» ώστε να τοποθετήσουν τις Κουκουναριές στην αρχή της Πρώιμης Χαλκοκρατίας.

Ωστόσο η έντονη μεταβατικότητα του στρώματος των Κουκουναριών φέρνει στο προσκήνιο ανάλογες διάσπαρτες παρατηρήσεις που έχουν γίνει σε πολλές αιγαιακές και η πειρωτικές νεολιθικές θέσεις, σχετικά με την ύπαρξη συνέχειας αντί για παύση ή κενό στο τέλος της Νεολιθικής. Η Γκρόττα (Barber 1987, 22, Hadjianastasiou 1988, 11-20) και ο Ζας στη Νάξο (Ζάχος 1996a, 88), πιθανόν το Ακρωτήρι στη Θήρα (Σωτηρακόπουλου 1999, 164), η Κολώνα στην Αίγινα (Walter & Felten 1981, Ζάχος 1996, 86), η υπο-

νεολιθική της Κρήτης, αλλά και οι αντίστοιχες φάσεις Πολιόχνη II (Bernabò-Brea 1964), Εμποριό VI-VII (Hood 1981, 300-50), Εύτροη IV (Caskey & Caskey 1960), όπως και στους Σιταγρούς και το Ντικιλί Τας (Παπαδόπουλος 1997, 12-6), παρουσιάζουν στρώματα με χαρακτήρα ενδιάμεσο ανάμεσα στη Νεολιθική και την Πρώιμη Χαλκοκρατία. Τα στρώματα αυτά πρέπει να συνδυαστούν με παρόμοια δεδομένα που προέκυψαν από μια σειρά υστεροεολιθικών τειχισμένων θέσεων που εντοπίστηκαν πρόσφατα, όπως ο Στρόφιλας στην Άνδρο (Τελεβάντου, ίδιο τόμο) και στην Αττική το Ζάγανι (Σταινχάουερ 2003, 21), η Μερέντα (Κακαβογιάννη 2003, 22, 25) και η Λούτσα (Ευστρατίου et al. 2003, 22, Αργυρόπουλος et al. 2003, 33).

Η επανεξέταση παλιών και καινούργιων στοιχείων δείχνει ότι τελικά το φαινόμενο δεν είναι σποραδικό, αλλά ότι ενδεχομένως υπάρχει μια αυτοτελής φάση που μέχρι τώρα δεν είχαμε αρκετά καλά διακρίνει (Katsarou & Schilardi 2004b). Άλλοτε χαρακτηριζόμενη έως τώρα ως Τελική Νεολιθική και άλλοτε ως αρχή της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, η εν λόγω φάση φαίνεται ότι τελικά δεν ανήκει μόνο σε μία από τις δύο περιόδους, αλλά καταλαμβάνει ένα ευρύτερο χρονικό φάσμα που περιλαμβάνει και τις δύο, την περίοδο δηλαδή από το τέλος της 5ης μέχρι το τέλος της 4ης χιλ. π.Χ.

«Ευρύτερη Πάρος»

Σύμφωνα με την παλαιοπεριβαλλοντική αναπαράσταση, κατά τη Νεολιθική περίοδο η Πάρος συνιστούσε με τον Σάλιαγκο, την Αντίπαρο και το Δεσποτικό ένα μεγάλο ενιαίο νησί, τη λεγόμενη «ευρύτερη Πάρο» (Broodbank 2000, εικ. 1.2). Σ' αυτήν την εύφορη νησιωτική γη, εκτός από τις Κουκουναριές και το Σάλιαγκο, είναι στοιχειωδώς γνωστές λίγες ακόμα νεολιθικές θέσεις: το Κάστρο Παροικιάς, που ερευνήθηκε στις αρχές του 19ου αι. (Rubensohn 1917, 3-10, Overbeck 1989) και δύο επιφανειακές θέσεις στην Αντίπαρο, το Βουνί στη δυτική ακτή (Evans & Renfrew 1968, εικ. 1) και το Σπήλαιο (Bakalakis 1969). Ωστόσο,

πέρα από τις πληροφορίες που κάθε θέση παρέχει για τον εαυτό της, η συνολική εικόνα της νεολιθικής ζωής σ' αυτόν τον τόσο μεγάλο γεωγραφικό χώρο μάς διαφεύγει. Συνεχίζουμε να μη γνωρίζουμε πώς κατανέμονται οι πληθυσμοί στο νησί, σε ποιο βαθμό επικοινωνούν και συνεργάζονται ή ανταγωνίζονται μεταξύ τους, ποιες είναι –εάν υπάρχουν– οι θέσεις-κόμβοι στο πλέγμα των σχέσεων μέσα στο νησί αλλά και με τον έξω κόσμο, τέλος ποιος ο ρόλος της θάλασσας σ' αυτές τις σχέσεις. Και τελικά μέσα από ποιους συμβολισμούς οι νεολιθικοί νησιώτες της Πάρου αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σε σχέση με τους άλλους.

Ευχαριστίες

Το πρόγραμμα χορηγατοδοτείται από την *Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία*, το *Institute for the Aegean Prehistory, Philadelphieia*, το *Mediterranean Archaeological Trust, London*, και το *Shelby White – Leon Levy Program for Archaeological Publications, Boston*. Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στην *ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων* και προσωπικά στην *Προϊσταμένη Δρα Μαρία Μαρθάρη* και στον κ. Γιάννο Κουράγιο για την υποστήριξή τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αργυρόπουλος Β., Πιτσικούλης Α., Πέτρου Κ., Σαλαβούρα Ε. & Σκλάβος Μ. 2003, Μυκηναϊκοί τάφοι, κοινοτικό νεκροταφείο γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων και μεγάλος ταφικός περιβόλος κλασικών χρόνων, στο *Β' ΕΠΚΑ - Έργο*, σ. 33-34.
- Bakalakis G. 1969, Aus den Grotten in Antiparos und Paros, *AA*, 125-132.
- Barber R. L. N. 1987, *Cyclades in the Bronze Age*, London.
- Β' ΕΠΚΑ – Έργο: Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994-2003, 18-20 Δεκεμβρίου 2003. Περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα.
- Bernabò-Brea B. 1964, *Poliochni, i. Città preistorica nell'isola di Lemnos*, Roma.
- Broodbank C. 2000, *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge.
- Caskey J. L. & Caskey E. G. 1960, The earliest settlements at Eutresis: Supplementary excavations, 1958, *Hesperia* 29, 126-167.
- Evans J. D. & Renfrew C. 1968, *Excavations at Saliagos near Antiparos*, Oxford, The British School of Archaeology at Athens.
- Eustathatos K., Στάθη Μ., Μαθιουδάκη Η. 2003, Έρευνα κτίσματος της Τελικής Νεολιθικής-Πρωτοελλαδικής I εποχής στη Λούτσα, στο *Β' ΕΠΚΑ - Έργο*, σ. 22.
- Záchos K. 1996, Κυκλαδες - Νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, στο *Νεολιθικός Πολιτισμός*, Κατοίκηση, σ. 85-87.
- Záchos K. 1996a, Το σπήλαιο του Ζα στη Νάξο, στο *Νεολιθικός Πολιτισμός*, Κατοίκηση, σ. 88-89.
- Hadjianastasiou O. 1988, A Late Neolithic settlement at Grotta Naxos, in E. B. French & K. A. Wardle (eds), *Problems in Greek Prehistory: Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986*, pp. 11-20, Oxford.
- Hood S. 1981, Excavations in Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala, I, Oxford. (*BSA* supp. 15).
- Κακαβογιάννη Ο. (επιμ.) 2003, *Αρχαιολογικές έρευνες στη Μερέντα Μαρκοπούλου. Στον χώρο κατασκευής του Νέου Ιπποδρόμου και του Ολυμπιακού Ιππικού Κέντρου*, Αθήνα.
- Katsarou S. & Schilardi D. U. 2004a, Emerging Neolithic and Early Cycladic settlements in Paros: Koukounaries and Sklavouna, *BSA* 99, 23-48.
- Katsarou S. & Schilardi D. U. 2004b, Some thoughts on the Early Cycladic domestic space, arising from observations on Koukounaries in Paros, in *Oqmōn. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades, March 25-28, 2004*, Cambridge (McDonald Institute for Archaeological Research).
- Νεολιθικός Πολιτισμός: Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, Αθήνα 1996 (Ιδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης).
- Overbeck C. 1989, *The Bronze Age Pottery from the Castro at Paros*, Jonsered (State University of New York at Albany).
- Παπαδόπουλος Σ. 1997, *Η Νεότερη Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή των Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία: Η μεταβολή της κεραμικής, Θεσσαλονίκη* (Διδ. διατρ., Παν/μιο Θεσσαλονίκης).
- Rubensohn O. 1917, Die prähistorischen und frühgeschichtlichen Funde auf dem Burghügel von Paros, *AM* 42, 1-96.
- Σκιλάρη Δ. 1990, Ανασκαφή Πάρου, *Πρακτικά*, σ. 215-223.
- Schilardi D. U. 1992, Paros and the Cyclades after the fall of the Mycenaean palaces, in J.-P. Olivier (ed.), *MYKENAIKA: Actes du IXe colloque international sur les texts mycéniens et égéens, organisé par le KERA et l'EFA, Athènes, 2-6 Octobre 1990*, pp. 621-39, Athens. (*BCH* supp. 25).
- Schilardi D. U. 1996, Il culto di Atena a Koukounaries e considerazioni sulla topografia di Paros nel VII sec. A.C., in E. Lanzillotta & D. U. Schilardi (eds), *Le Cicladi ed il mondo Egeo*, pp. 33-64, Roma.
- Σταυράκης Γ. 2003, Νέες αρχαιολογικές έρευνες στο χώρο του αεροδρομίου Ελευθέριος Βενιζέλος, στο *Β' ΕΠΚΑ - Έργο*, σ. 21.
- Σωτηρακοπούλου Π. 1999, *Ακρωτήρι Θήρας: Η Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή των Χαλκού επί τη βάσει της κεραμικής*, Αθήνα (Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 191).
- Walter H. & Felten F. 1981, *Alt-Aigina, III, 1. Die vorgeschichtliche Stadt: Befestigungen Hauser, Funde*, Mainz.